

- ²³ Акты ЮЗР.—СПб., 1867.—Т. 5.—С. 282.
²⁴ Эйнгорн В. Указ. соч.—С. 387.
²⁵ Лотоцький О. Вказ. праця.—С. 371.
²⁶ Див.: Політичний проект А. Л. Ордин-Нащокіна, викладений ним в 3-х доповідях (4, 25, 26 травня 1669 р.).—Акты ЮЗР.—СПб., 1877.—Т. 9.—С. 7—22.
²⁷ Св. Димитрий Ростовский. Актовая речь, произнесенная 28 октября 1909 г. в Полтавской духовной семинарии по случаю 200-летия со дня кончины св. Димитрия / Полтавские Епархиальные Ведомости.—1909.—№ 32.—С. 1278—1279.
²⁸ Эйнгорн В. Указ. соч.—С. 789.
²⁹ Лотоцький О. Вказ. праця.—С. 375.
³⁰ Документы по делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. 1683—1688 // Архив ЮЗР.—К., 1873.—Ч. 1.—Т. 5.—С. 38.
³¹ Терновский С. Исследование о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату // Архив ЮЗР.—К., 1873.—Ч. 1.—Т. 5.—С. 101.
³² Аскоченский В. Указ. соч.—С. 236.
^{32a} Zepon E. Kohyt. The Problem of Ukrainian Orthodox Church Autonomy...—Р. 366.
³³ Терновский С. Указ. соч.—С. 115.
³⁴ Документы по делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. 1683—1688 // Архив ЮЗР.—К., 1873.—Ч. 1.—Т. 5.—С. 68.
³⁵ Там же.—С. 84—85.
³⁶ Російський державний архів давніх актів, ф. 248, оп. 29, кн. 1728, арк. 99 зв.
³⁷ Там же, арк. 100.
³⁸ Там же.
³⁹ Там же, арк. 101 зв.
⁴⁰ Там же, арк. 106 зв.
⁴¹ Там же.
⁴² Там же, арк. 104.
⁴³ Документы по делу о подчинении Киевской митрополии Московскому патриархату. 1683—1688 // Архив ЮЗР.—К., 1873.—Ч. 1.—Т. 5.—С. 85—89.
⁴⁴ Прибавление к описанию Киево-Софийского собора и киевской иерархии // Болховитинов Е. А. Указ. соч.—С. 87—95.
⁴⁵ Лотоцький О. Українські джерела церковного права.—Варшава, 1931.—С. 145—146.
⁴⁶ Каптерев Н. Ф. Иерусалимский патриарх Досифей в его сношениях с русским правительством 1699—1707 // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских.—М., 1891.—Кн. 2.—С. 8.

* * *

І. В. Рибак (Кам'янець-Подільський)

Стан соціально-побутової сфери українського повоєнного села (1946—1955 рр.)

Спосіб життя, як відомо, визначається об'єктивними умовами розвитку суспільства. Різниця між способом життя мешканців села і міста в Україні у повоєнні роки була дуже істотною. В історичній літературі проблема соціального розвитку села у той період висвітлюється загальною вкрай спрощено, однобічно і лише в позитивному ракурсі¹.

Мета повідомлення полягає в тому, щоб з'ясувати реальну картину відбудови соціально-побутової сфери українського повоєнного села, показати реальні проблеми і труднощі в її розвитку.

Першочерговим завданням у цій галузі в 1946 році була відбудова житлового фонду, дощенту зруйнованого у роки війни. П'ятирічним планом на 1946—1950 рр. передбачалося спорудити на кошти колгоспників та селян з допомогою державного кредиту 1,2 млн. будинків². Проте держава своїх обіцянок не виконала. Протягом указаного періоду було зведено лише 650,6 тис. хат, що становило 54,6% від державного плану³. Багато мешканців села відчували гостру пот-

ребу в житлі, На 1 березня 1949 р. в землянках проживали більше 50 тис., а на чужій житловій площі — 48 тис. сімей колгоспників. Тисячі родин мешкали в малоприсосованих для житла приміщеннях: хлівах, клунях, клубах, культових спорудах⁴.

Брак будівельних матеріалів, кваліфікованої робочої сили змушував людей споруджувати примітивне житло. Вибіркові обстеження сіл Чернігівської області, проведені комісією ЦК КП(б)У в 1949 р., показали, що «новозбудовані будинки колгоспників у переважній більшості випадків являють собою чотиристінну хату з великою піччю в кутку. Стіни більшості хат сплетені з хмизу або з рублених дерев'яних пластин, обмазаних глиною з двох боків. Дахи солом'яні, долівки глиняні. Вікна, як правило, маленькі, з низькими підвіконниками»⁵. Обстеження в Полтавській області показало, що «хати будуються без проектів, причому багато з них мають примітивний характер, як в частині планування, так і архітектурного оформлення. Більшість хат однокімнатні або складаються з однієї кімнати та кухні»⁶.

У зв'язку з такими обставинами в січні 1949 р. Рада Міністрів і ЦК КП(б)У прийняли постанову про хід будівництва житлових будинків для колгоспників, при цьому черговий раз зверталася увага радянських та партійних органів на рішуче прискорення даної справи. Проте й на цей раз контроль за виконанням постанови не здійснювався, належної допомоги з боку республіканського уряду колгоспам не надавалося, а виробництво будівельних матеріалів у необхідних обсягах не забезпечувалося. Створення ж у колективних господарствах власних підприємств по виробництву цегли, черепиці та інших будівельних матеріалів на початку 50-х років (парадоксальне явище!) було категорично заборонене. Більше того, в звітній доповіді ЦК ВКП(б) XIX з'їздові партії підкреслювалося, що це відволікає увагу колгоспів від розв'язання їх головного завдання — збільшення виробництва продукції ланів і ферм⁷.

Тільки після вересневого (1953 р.) пленуму ЦК КПРС певною мірою поліпшується становище в сільському будівництві. На село почало більше надходити будматеріалів, дещо зросла роль колгоспів у спорудженні хат для селян. Про темпи житлового будівництва свідчать матеріали вибірових обстежень 506 господарств колгоспників Львівської області в 1952—1955 рр. Так, в 1952 р. було зафіксовано спорудження тільки одного житлового будинку, в 1953 — 3 господарства побудували хати і 2 господарські будівлі, в 1954 р., відповідно, 9 і 1, в 1955 р. — 19 і 8⁸. У 1950—1955 рр. на Україні було зведено 460 тис. сільських хат, близько половини з яких — у 1953—1955 рр.⁹. Це, нарешті, дало можливість у середині 50-х рр. переселити сім'ї колгоспників, які поневірялися в землянках, до нормальних осель.

Однак побутово-житлові умови колгоспників України все ще залишалися надзвичайно тяжкими. Для ремонту будівель не вистачало чоловічих рук. Досить складною була проблема палива, особливо в південних областях республіки. Рідко у селянських хатах світила газова лампа, частіше використовувалася відома з прадавніх часів скіпка.

Облаштування селянських хат було аскетично скромним. Воно почало трохи поліпшуватися лише в 1953—1955 рр. Оселя колгоспника у той час фактично майже не відрізнялася від довоєнної. Вибіркові бюджетні обстеження, здійснені в 1952—1955 рр., показали, що 87% родин мешкали в глинобитних або дерев'яних хатах, 94% з яких мали солом'яний або очеретяний дах. Лише 4 відсотки будинків мали дерев'яну підлогу, а решта — ушльнену земляну або глиняну долівку¹⁰.

Післявоєнні українські села потребували також проведення значного обсягу робіт по їх впорядкуванню. Зразу ж після визволення там було здійснено комплекс невідкладних санітарно-гігієнічних робіт. «Очистіть кожну вулицю, кожен двір, — писала газета «Радянська Укра-

іна»,— від бруду, відвезіть сміття на спеціально відведені звалища, трупи тварин на скотомогильники, очистіть від сміття береги рік та ставків, відремонтуйте криниці — ось з чого слід починати боротьбу за чистоту, за порядок в кожному домі, в кожному дворі, на кожній вулиці. Це повинно бути нашим бойовим завданням»¹¹. Ініціатором руху за благоустрій сіл виступила Чапаєвська сільська Рада депутатів трудящих Золотоніського району Полтавщини. У зверненні до трудівників ланів і ферм республіки колгоспники Чапаєвки писали: «Хоча наше першочергове завдання вивести колгоспників із землянок у світлі та просторі хати, побудувати виробничі будівлі, ми, проте, знаходимо час і сили, щоб впорядкувати все село. Закликаємо всі сільські Ради Радянської України до швидкого і кращого впорядкування наших сіл»¹².

У багатьох колгоспах республіки у відповідь на звернення чапаєвців проводилися недільники, місячники по благоустрою, озелененню вулиць і сільських шляхів. Значну роботу в цій справі провели, зокрема, Піщанська сільська Рада на Сумщині¹³, Булганівська сільрада Новоастрханського району на Херсонщині¹⁴, Андріївська сільська Рада Балаклійського району на Харківщині¹⁵. Однак завдяки лише ентузіазмові вдавалося зробити небагато. А матеріальних засобів колгоспи не мали, оскільки в умовах директивно-командної системи планування перебували у надзвичайно скрутному становищі^{16–17}. Обстеження комісією ЦК КП(б)У сіл, зруйнованих під час війни, показали, що «забудова здійснюється без будь-якої плановості. Колгоспники розташовують будівлі на своїх садибах відповідно до своїх особистих смаків та можливостей, зовсім не дотримуючись елементарних правил планування й архітектурного оформлення. Більшість колгоспних садиб побудовано так, що господарські будівлі виходять на вулиці, забруднюючи їх рідкою гною»¹⁸. Селяни, які з ранку до вечора були зайняті на колгоспних роботах або у присадибному господарстві, звичайно, не мали можливостей для впорядкування сіл. Один з інструкторів ЦК КП(б)У, відвідавши в 1949 р. села Сумщини, писав у доповідній записці на адресу керівництва: «Садиби багатьох колгоспів занедбані, закидані різним реманентом. Переважна більшість хат колгоспників не огорожені, не побілені. Вікна багатьох хат не засклені, а заткнуті різним ганчір'ям»¹⁹. Це був типовий «портрет» тогочасного села України.

Замість наполегливої та послідовної роботи по впорядкуванню населених пунктів в 1949 р. у республіці розпочинається кампанія по створенню показово-експериментальних сіл. Ініціаторами цієї справи виступили Черкаський обком КПУ та обласна Рада депутатів трудящих, які зобов'язалися протягом десяти років добитися ліквідації різниці між містом і селом у соціально-побутовій сфері. Ця ініціатива під тиском республіканських керівних інстанцій набула значного поширення. Наприклад, у селі Рівному Генічеського району Херсонщини було вирішено закласти агромісто ім. Сталіна на честь «вірного друга селянства». Для цього передбачалося звести 39 культурно-побутових споруд, у тому числі кінотеатр, будинок піонерів, стадіон, іподром, будинок відпочинку тощо²⁰. Були побудовані такі показово-експериментальні села, як Новосилівка на Чернігівщині, Писарівка на Вінниччині, Чапаєвка на Полтавщині та ряд інших²¹. Водночас для тисяч сіл України не виділялося на благоустрій жодної копійки.

Однак ця кампанія на початку 50-х років «задихнулась» й була згорнута, оскільки бракувало як фінансових, так і матеріальних ресурсів. Зрештою, перед колгоспами ставилося основне завдання — виробництво за будь-яку ціну, а умови життя селян не мали особливого значення. У передовій статті газети «Правда» зазначалося: «Кошти колгоспів, працю колгоспників необхідно спрямувати на розвиток громадського господарства колгоспів»²². Таке завдання висувалося

перед партійними організаціями та керівними радянськими і господарськими органами в спеціальному листі ЦК ВКП(б) «Про завдання колгоспного будівництва у зв'язку з укрупненням дрібних колгоспів» (квітень 1951 р.)²³. Отже, в розглядуваний період у справі впровадження сіл існували непереборні труднощі. Давалися взнаки не тільки наслідки страшної війни, брак ресурсів, а й нехтування соціальними проблемами села з боку командних інстанцій тоталітарної держави.

Важливу роль, як відомо, у соціальному розвитку сіл відіграла електрифікація та радіофікація. У повоєнні роки держава виділяла на ці цілі мізерні кошти. Законом про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства 1946—1950 рр., а також Директивами розвитку народного господарства на 1951—1955 рр. передбачалося лише спорудження в селах невеликих гідроелектростанцій, а в тих регіонах, де були відсутні гідроресурси, — малопотужних теплових електростанцій з тепловими та газогенераторними двигунами методом народної будови. Ці плани одержали назву «мала електрифікація села». Обмежені економічні можливості колгоспів, нестача турбін, генераторів, розподільчої мережі не давали їм можливості широко розгорнути роботи по електрифікації села. Лише після того, як в 1954 р. колгоспам було дозволено підключатися до державної електромережі, справа дещо поліпшилася. Так, в ході вибіркових бюджетних обстежень 506 сімей колгоспників Київської області було виявлено, що в 1952 р. мали електричне освітлення 15 господарств, у 1953 р. — 22, 1954 р. — 25, а в 1955 р. вже 42²⁴. В 1954 р. електроенергію використовували в 3488 колгоспах, з них у 584 — тільки у виробничих цілях, 2698 частково для побутових потреб колгоспників, і тільки у 206 всі двори селян було електрифіковано²⁵.

Досить повільними темпами відновлювалася радіофікація сіл. До 1950 р. вдалося обладнати радіоточки в 12% колгоспів та 7,8% сільських населених пунктів республіки²⁶. Вони встановлювалися переважно у громадських місцях села: конторі колгоспу, клубі, школі, сільраді, на майдані, в центрі населеного пункту тощо. Лише на початку 50-х років розпочинається радіофікація сільських хат. Це видно з матеріалів вибіркових бюджетних обстежень 506 сімей колгоспників Київської області. В 1952 р. радіоприймачі було виявлено у 18 сімей обстежених, 1953 — 82, 1954 — 182, 1955 — 234²⁷. На 1 січня 1954 р. було радіофіковано 1063,6 тис. колгоспних дворів, або 18,7% їх загальної кількості. Разом з тим, в Україні налічувалося 7200 сіл, які взагалі не були підключені до радіотрансляційної мережі²⁸. Отже, в середині 50-х років вдалося перевершити довоєнний рівень електрифікації та радіофікації сіл у республіці. Проте у багатьох сім'ях жителів сіл, як і в довоєнний період, електрична лампочка, радіоприймач були великою рідкістю.

Повоєнні економічні труднощі, зрозуміло, негативно вплинули на стан побутового обслуговування трудівників села. Матеріально-технічна база малих виробництв на селі, тобто промислової та споживчої кооперації, була істотно підірвана. Мізерні матеріальні прибутки колгоспників істотно звужували можливості по наданню послуг сільсько-муселенню. До того ж з 1946 по 1951 рр. за ініціативою республіканських інстанцій відбулося значне скорочення кількості промислових артілей на селі, у складі яких діяли різноманітні побутові майстерні. Це видно з таблиці № 1²⁹.

Учасники республіканської наради з питань побутового обслуговування населення, що відбулася 1—2 липня 1952 р., звернули увагу на необхідність розширити кількість промартілей³⁰. Після цього відбулося деяке їх зростання. У 1955 р. в селах України налічувалося 584 майстерні по ремонту й пошиттю взуття, 1446 — по пошиву одягу, 67 — по ремонту металовиробів, 2 — по виробництву культоварів.

У сільській місцевості діяло також 250 перукарень і 216 фотоательє³¹. Як правило, заклади побутового обслуговування розташовувалися в райцентрах або великих населених пунктах. Тому значна частина сільського населення була позбавлена можливості користуватися їх послугами. Наприклад, якщо у Вінницькій області на одну майстерню побутового обслуговування в 1955 р. припадало 1,1 тис. міського населення, то на селі — 7,9 тис., а в окремих районах 10—18 тис. чол.³² В Близницівському районі Харківської області з 156 населених пунктів майстерні побутового обслуговування були тільки у 18. В Савинському районі цієї ж області не було жодного такого закладу³³. Це викликало справедливі нарікання, численні скарги трудящих. Так, група колгоспників Вовчанського району Харківської області писала в газету «Соціалістична Харківщина»: «Вже час, щоб на селі було де помитись та постригти волосся, відремонтувати взуття, пошити одяг...»³⁴. Внаслідок незадовільного стану побутового обслуговування витрати родин колгоспників на побутові послуги зростали дуже повільно. Якщо в 1940 р. витрати сім'ї колгоспника на ремонт та пошиття одягу, взуття, а також виготовлення і ремонт культуроварів та предметів домашнього вжитку становили в середньому 67 крб., або 2,6% у загальній структурі матеріальних витрат сім'ї, то в 1952 р., відповідно, 62 крб. — 1,4%, 1953 р. 63 — 1,5%, 1954 р. 66 — 1,3, а в 1955 р. досягли довоєнного рівня і становили 67 крб., тобто 1,3%.

Таблиця 1

Кількість майстерень і підприємств побуто-

Види ремонту та послуг	Кількість майстерень і підприємств побуто-			
	Всього на I. I. 1947 р.	В т. ч. на селі	Всього на I. I. 1949	В т. ч. на селі
Майстерні по ремонту взуття	5301	2586	4235	2546
» по ремонту одягу	1206	646	859	474
» по пошиттю одягу	666	289	582	256
» по ремонту галантереї	47	2	40	—
» по виготовленню та ремонту меблів	30	5	35	9
Перукарні	538	64	651	43
Фотографії	383	45	358	23

Отже, побутове обслуговування було організовано дуже погано, що негативно позначилося на умовах життя і праці колгоспників.

Не набагато кращим було торговельне обслуговування сільського населення. У роки четвертої п'ятирічки не вдалося відновити довоєнну мережу торгових закладів. Якщо в 1940 р. в селах республіки їх налічувалося 50734, то на 1 січня 1952 р. лише 43458³⁶⁻³⁷. В значній частині сіл України взагалі не було таких закладів. Тільки в середині 50-х рр. вдалося відновити довоєнну мережу підприємств торгівлі³⁸. Однак і тоді у цій справі мали місце значні недоліки. Одним з найбільших були хронічні перебої з товарами першої необхідності. Вибіркові обмеження сільмагів у 1955 р. виявили, що в кожному третьому з них у продажу були відсутні такі товари, як гас, сірники, мило, сіль, тютюн тощо³⁹. З 84 сільських торгових точок Тернопільської області 50 на час перевірки не мали навіть асортиментного мінімуму⁴⁰. Незадовільно постачалися сільські магазини промисловими товарами масового вжитку: взуттям та одягом. Майже зовсім були відсутні в продажу меблі, велосипеди, радіоприймачі. Це викликало справедливі нарікання з боку сільських покупців. Так, жителька села Сотниці-Боянівське Новоукраїнського району Кіровоградської області В. Степанчук у листі в газету «Радянська Україна» писала: «В наш сільський магазин за п'ять років не завезли жодного радіоприймача,

мотоцикла. Не можна тут купити ліжка, стільця, дивана, патефона»⁴¹.

Слаборозвинутою на селі залишалася мережа спеціалізованих магазинів. У 42 % сільських районів України були відсутні продовольчі магазини, 29% — господарчі, 21% — культмаги⁴²⁻⁴³. Тому сільські жителі змушені були витратити багато часу на пошуки необхідних товарів у місті або звертатися до послуг перекупників-спекулянтів.

Незадовільний стан торгівлі на селі змушена була визнати тогочасна преса. Так, «Правда України» відзначала: «В сільських магазинах та крамницях ще дуже часто в продажу немає найбільш необхідних предметів. Приміщення багатьох крамниць давно не ремонтувались. В них тісно і брудно. Особливо погано налагоджено торгівлю в селах, розташованих далеко від райцентрів та головних шляхів. Жителі тут інколи позбавлені можливості купити в своєму магазині навіть такі товари, як гас, сіль, цигарки, мило»⁴⁴.

Таким чином, сільська торгівля потребувала істотного та невідкладного поліпшення.

Поступово відновлювалася мережа підприємств громадського харчування. В 1949 р. на селі налічувалося 4407 таких закладів, з них 1196 становили чайні, їдальні, ресторани, а 3211 — буфети та закусочні. Звертає на себе увагу факт, що до кінця 40-х років не вдалося відновити їх довоєнної кількості⁴⁵. На селі створювалася, однак, мережа примітивних буфетів, закусочних з надзвичайно бідним асортиментом страв. У 1952 р. їдальень, чайних і ресторанів на селі було 1260, а кількість буфетів та закусочних, які торгували спиртним, збільшилася до 4626⁴⁶.

З 1953 р. спостерігається тенденція до розширення мережі громадського харчування за рахунок створення їдальень при радгоспах, МТС, профтехучилищах, школах. У 1955 р. при МТС функціонувало 982, при училищах механізаторів — 97, при школах — 166 їдальень⁴⁷. До того ж, споживчою кооперацією було введено в дію 774 їдальень, буфетів, ресторанів⁴⁸.

Крім того, в 1953—1955 рр. набуває поширення виїзне харчування колгоспників під час польових сільськогосподарських робіт. У 1955 р. воно практикувалося у всіх радгоспах і 81% колгоспів республіки⁴⁹. Велику роль в житті села відігравало налагодження випікання хліба. У післявоєнний період зусиллями колгоспів та споживчої кооперації на селі створюються малопотужні хлібопекарні. В 1946 р. у сільській місцевості діяло 674, а в 1947 р. — 1237 хлібопекарень⁵⁰. Вони працювали на так званих «пайових» умовах, коли колгоспники вносили у фонд громадської випічки певну кількість борошна і з нього випікався хліб для їх потреб. Усе це давало можливість економити час та працю жінок в домашньому господарстві.

Починаючи з 1953 р., багато пекарень на селі будувались силами споживчої кооперації. Вони випікали хліб із свого борошна. Про розширення громадської випічки свідчать дані вибіркового бюджетних обстежень сімей колгоспників органами ЦСУ. Якщо в 1952 р. витрати сім'ї колгоспника на купівлю печеного хліба та хлібобулочних виробів у загальній структурі витрат становили 94 крб., або 2,2%, то в 1953 р. — 71 крб., або 1,6%, в 1954 р. 155 крб., або 3,1%, в 1955 р. 174, або 3,2%⁵¹.

Незважаючи на це, мережа хлібопекарень на селі не задовольняла потреб сільських жителів. Зокрема, в Сумській області на 451 сільраду в 1955 р. припадало лише 86 малопотужних хлібопекарень, які могли забезпечити потреби сільського населення в хлібі та хлібобулочних виробах всього на 14%⁵², в Хмельницькій — на 22%⁵³. Приблизно таке саме становище спостерігалось і в інших областях України, крім Донбасу, Харківської, Дніпропетровської, Одеської областей, де процент забезпечення хлібом та хлібобулочними виробами

через мережу громадських хлібопекарень становив у 1955 р. 52—58%⁵⁴. З цього можна зробити висновок, що система громадського харчування тільки в середині 50-х років досягла довоєнного рівня і дещо його перевищила. Проте її можливості не задовільняли потреб жителів села. У порівнянні з мешканцями міст сільські трудівники мали значно менше можливостей скористатися послугами закладів громадського харчування.

Таблиця 2

Роки	Припадало на 1000 чоловік населення					
	лікарняних ліжок		лікарів		середнього медперсоналу	
	місто	село	місто	село	місто	село
1950	103	20	32	3	67	20
1955	104	25	34	3	78	25

Не набагато кращим був також рівень медичного обслуговування сільського населення. Слід відзначити, що в повоєнний період проводилася певна робота по відновленню мережі лікувальних закладів у сільській місцевості. Так, вже в 1946 р. загальна кількість лікарняних ліжок в сільських медичних закладах перевищила довоєнний рівень⁵⁵.

Однак матеріальна база сільських лікарень, їх кадровий склад були вкрай незадовільними. Наприклад, завідуючий дільничною лікарнею Приморського району Запорізької області в листі до керівних інстанцій республіки у 1949 р. писав: «Лікарня розміщена в кількох невеличких кімнатах, оснащена лише одним стерилізатором, шприцом, двома пінцетами, скальпелями. Прийом хворих ведеться у неопаленому приміщенні, де немає навіть стільців та стола. Сильнодіючих медикаментів хворі не отримують. Відсутність транспорту призводить до того, що значна частина хворих на запалення легенів, туберкульоз у віддалених селах залежується вдома, не одержує кваліфікованої медичної допомоги»⁵⁶.

Таке становище було характерним для багатьох медичних закладів на селі. В 1949 р. з 380 сільських лікарень клінічно-діагностичні лабораторії мали тільки 88, а рентгенкабінети — 56⁵⁷. Не вистачало санпропускників, меблів, білизни. На харчування хворих також виділялися буквально копійки, на які можна було купити хіба що овочі, молоко й хліб. В 1950 р. лікаря-педіатра не було в 43 сільських районах, акушера-гінеколога — в 279, хірурга — в 7⁵⁸.

У 1953—1955 рр. кількість медичних закладів на селі дещо збільшилася, певною мірою поліпшилися їх матеріальна база та укомплектованість фахівцями. Проте загальний рівень медобслуговування залишався на низькому рівні, істотно відстаючи від міського. Це видно з таблиці № 2⁵⁹.

А подекуди рівень медичного обслуговування був набагато нижчий від цих середньореспубліканських показників. Так, у 1954 р. на Україні налічувалося сім сільських районів, де не існувало жодної лікарні, шість районів мали лікарні та лабораторії лише у районних центрах⁶⁰. У 164 сільських дільничних лікарнях, 89 амбулаторіях взагалі не було лікарів. Їхні обов'язки виконував середній медичний персонал⁶¹. У 1955 р. 30 сільських районів не мали свого педіатра, 27 — акушера-гінеколога, а 2 — хірурга⁶².

Сільські лікарні вкрай незадовільно забезпечувалися електроенергією, транспортом. Так, з 406 сільських районних лікарень і 1968 дільничних електричне освітлення мали, відповідно, 325 і 806. Транспор-

том, переважно гужовим, були забезпечені 1631 дільнична та 199 районних лікарень⁶³.

Відсутність на селі розгалуженої мережі медичних закладів, укомплектованих спеціалістами, оснащених сучасним устаткуванням, призводила до того, що значна частина сільських жителів змушена була звертатися по допомогу до міських лікарень. Так, з 4938,7 тис. пацієнтів, які поступили в 1956 р. в міські лікувальні заклади, 1406,2 тис., або 28,5%, становили жителі сіл⁶⁴. Тому лікарні міста були перевантажені. В 1956 р. через відсутність вільних місць у цих закладах 14526 хворим із сіл було відмовлено в госпіталізації⁶⁵.

У зв'язку з низькою якістю медичного обслуговування на селі високим залишався рівень смертності, захворюваності серед сільських жителів у порівнянні з містом. Через несвоєчасне виявлення на селі хворих на туберкульоз смертність від нього на 100 тис. жителів сіл становила 74,8 чол., в той час, як у місті — 64,0⁶⁶.

Все це свідчить про те, що рівень медичного обслуговування сільського населення у післявоєнний час залишався на низькому рівні. У порівнянні з міськими жителями мешканці сіл мали значно менше можливостей одержати кваліфіковану медичну допомогу. Про це свідчить також рівень пологової допомоги на селі. Так, у 1946 р. 253491 селянка народила дітей вдома без наступної госпіталізації в пологових медичних закладах⁶⁷. У 1948 р. цей показник становив уже 274551⁶⁸.

У першій половині 50-х рр. було вжито деяких заходів по поліпшенню медичної допомоги при пологах. Зокрема, розширено мережу спеціальних закладів. Це можна простежити на прикладі західноукраїнських сіл. Якщо в Закарпатській області в 1951 р. у лікарнях народилося 49,3% дітей, то в 1955 р. — вже 80,2%⁶⁹, у Рівненській, відповідно, 27% і 53,4%⁷⁰.

Незважаючи на деяке збільшення пологових закладів на селі, якість медичної допомоги, що надавалася сільським породіллям, залишалася досить низькою. Якщо у міських лікарнях протитуберкульозним щепленням у 1952 р. було охоплено 91% новонароджених, то на селі — 69%. Смертність дітей у сільських закладах була також вищою, ніж у міських⁷¹. Під час вибіркового обстеження колгоспних пологових будинків у Херсонській, Чернігівській, Чернівецькій, Рівненській, Житомирській областях в 1952—1954 рр. виявилось, що переважна більшість з них розташовувалася в звичайних селянських хатах. Правління колгоспів майже не піклувалися про поліпшення побутових умов породіль та новонароджених. Як правило, ці заклади не діяли у зимовий період через відсутність палива. Ось який вигляд мав колгоспний пологовий будинок на момент обстеження в селі Малинівка Новоселицького району Чернівецької області: «У невеличкій сільській хаті було влаштовано післяпологове відділення площею 12 м². В приміщенні із земляною долівкою вогко. Дитячі ліжка відсутні. Новонароджені лежали на одних ліжках з породіллями. В пологовому будинку обмаль навіть господарського мила. Простині брудні. Білизна переться рідко через відсутність мила і палива, яке у літній період колгоспом не виділяється»⁷².

Низька якість медичної допомоги при пологах, погані побутові та санітарно-гігієнічні умови для породіль зумовлювали високу смертність серед новонароджених. Тому багато жінок народжували дітей вдома або зверталися до міських лікарень. У 1955 р. без медичної допомоги народили дітей 56 тис. селянок⁷³, серед пацієток міських пологодопоміжних закладів у 1954 р. 28,8% становили жительки села⁷⁴.

Важливим показником соціально-побутового розвитку села були дошкільні дитячі заклади. Потреба в жіночих руках у сільськогосподарському виробництві спонукала власті до створення мережі сезонних дитячих ясел і садків. Однак їх матеріальне становище в другій половині 40-х рр. було важким. Так, не було належним чином налагод-

жене харчування малюків. Багато колгоспів виділяли для них в обмеженій кількості борошно, крупу, олію, картоплю й молоко. Нерідко харчування дітей організовувалося за рахунок продуктів, принесених батьками⁷⁵. Переважна більшість дошкільних закладів на селі розташовувалася у малоприспособованих приміщеннях: звичайних хатах, клубах, конторах колгоспів. У ході вибіркового обстежень дошкільних закладів України органами статистики в 1950 р. виявлено, наприклад, що ясла колгоспу ім. Будьонного Новоград-Волинського району Житомирської області розташовувалися в приміщенні колишнього свинарника, а в селі Думенка Хмельницького району Вінницької — у пташнику. На колишньому тваринницькому дворі діяли ясла в селах Довжки Славутського і Яківці Михайпільського районів Кам'янець-Подільської області⁷⁶.

Дещо краще була поставлена справа у постійно діючих колгоспних яслах. Проте тільки окремі економічно міцні господарства мали можливість утримувати їх протягом цілого року. Так, у 1949 р. в колгоспах України налічувалося лише 64 постійні дитячі заклади⁷⁷.

У 1953—1955 рр. значно більше дітей колгоспників були охоплені сезонними яслами. Зросла також кількість постійно діючих колгоспних дошкільних закладів. Скажімо, в 1955 р. колективні господарства на власні кошти утримували 176 з них⁷⁸. Проте наявна мережа ясел та садків не задовільняла зростаючі потреби трудівників села. На Дніпропетровщині у ряді районів через відсутність дошкільних закладів від 7 % до 13 % працездатних жінок змушені були не працювати⁷⁹.

Не вдалося позбутися недоліків в утриманні та вихованні дітей в сезонних яслах. Обстеження останніх в Львівській, Волинській, Житомирській, Вінницькій областях у 1955—1956 рр. виявило значні порушення в їх роботі. Наприклад, в селі Дударі Ржищівського району Київської області перевіряючі застали таку картину: «В кімнаті площею 16 м², де знаходилось 20 дітей, було всього 3 старих залізних ліжка, на яких спало шестеро дітей. Троє дітей спали в корзинах, підвішених до стелі, п'ятеро на нарах без будь-яких матраців, ще шестеро на брудних джутових мішках, набитих соломкою, прямо на земляній долівці»⁸⁰. Узагальнюючи матеріали обстеження, газета «Колгоспне село» писала: «В багатьох колгоспах ще до цих пір правління турбується про дитячі ясла тільки під час польових робіт. Дитясла і садки, як правило, розміщуються в орендованих малоприспособованих приміщеннях, які не відповідають санітарно-гігієнічним нормам. Часто не вистачає твердого та м'якого реманенту, іграшок, дитячої літератури. Незадовільно поставлено виховання дітей. Їх доглядають малоосвічені літні колгоспниці. З таким становищем не можна миритися»⁸¹.

Картина соціально-побутового розвитку українського повоєнного села була б неповною без аналізу стану сільських культосвітніх закладів: клубів, бібліотек тощо.

В кінці 40-х рр. у селах України діяло 2285 хат-читалень, 12786 сільських, 12188 колгоспних клубів та 789 Будинків культури⁸². Наведені дані свідчать, що довоєнна чисельність сільських культурно-освітніх закладів була не тільки відновлена, але й значно збільшена. Проте багато їх існували тільки на папері. Для їх роботи не було ні приміщень, ні обладнання. Наприклад, 1582 сільських та 1670 колгоспних клубів зовсім не мали приміщення⁸³. Тільки 12,1 % таких закладів мали стаціонарні кіноустановки⁸⁴. Особливо жалюгідне становище склалося з хатами-читальнями. Укрупнення колгоспів на початку 50-х рр. призвело до погіршення стану сільських закладів культури. Переведення сіл до розряду «бригадних» спричинило зменшення кількості клубів, бібліотек, погіршення якості їх роботи. «В укрупнених колгоспах закрили культурно-освітні заклади бувших дрібних колгоспів, нині виробничих бригад,— писала «Радянська Україна»,

мотивуючи тим, що колгосп єдиний і тому клуб мусить бути єдиний. Проте навіть добре налагоджена культурно-освітня робота на центральній садибі не може задовольнити всіх колгоспників артiлі, оскільки окремі бригади великих укрупнених колгоспів знаходяться на відстані декількох кілометрів від центру»⁸⁵.

В багатьох бригадних селах жителі були позбавлені можливості регулярно відвідувати бібліотеку, займатися в гуртках художньої самодіяльності, переглядати кінофільми. Так, протягом 1955 р. у 184 бригадних селах жодного разу не демонструвалися кінофільми⁸⁶. «Більшість клубів бригадних сіл,— писала «Вінницька правда»,— числяться тільки на папері. В них нічого не робиться. Основна маса колгоспників не має можливостей йти за 5—8 кілометрів для культурного відпочинку, а в своїх селах вони ще поки що не знаходять можливостей для культури та відпочинку»⁸⁷.

До того ж, в 1955 р. 3914 сільські клуби не мали власних приміщень, 669 — залів для глядачів⁸⁸. Багато клубів припиняли роботу у зимовий період через відсутність палива. Головними причинами незадовільної роботи сільських закладів культури був залишковий принцип їх фінансування. «Багато голів колгоспів,— писала «Вінницька правда»,— не приділяють увагу будівництву культурно-освітніх закладів. В ряді колгоспів побудовані прекрасні тваринницькі приміщення, а коли заходить мова про культурно-освітні заклади, керівники колгоспів відповідають, що немає коштів для їх побудови»⁸⁹.

Надзвичайно слабкою на селі залишалася матеріальна база для занять фізкультурою та спортом. У 1955 р. в селах України налічувалося лише 47 стадіонів, 239 спортивних площадок та 14500 волейбольних і 3736 футбольних полів⁹⁰. «Правління колгоспів часто питаннями роботи сільських колективів не займаються,— писала газета «Молодь України»,— і ніякої допомоги в поліпшенні якості не надають. В багатьох селах навіть немає спортивних площадок і молоді немає де займатися фізкультурою»⁹¹. У зв'язку з таким становищем жителі сіл, особливо молодь, мали значно менше можливостей, ніж міські жителі, для змістовного дозвілля та відпочинку.

Аналіз відбудови зруйнованої у роки війни соціально-побутової сфери українського повоєнного села показує, що лише у середині 50-х років вдалося досягти досить низьких кількісних та якісних довоєнних показників у відновленні житлового фонду, дитячих дошкільних та культурно-освітніх закладів, медичному, торговельному та побутовому обслуговуванні сільських жителів.

Соціальний розвиток повоєнного села здійснювався вкрай повільно та мляво. Проблеми та труднощі у відбудові соціально-побутової сфери пояснювалися не тільки післявоєнною розрухою, але й залишковим принципом фінансування, злочинно-байдужим ставленням властей до потреб сільських жителів. Це призвело до надто уповільненого розвитку післявоєнного українського села, поглиблення відмінності між містом та селом у побутовій сфері. Все це негативно позначалося на настроях людей і спонукало значну їх частину, особливо молодь, до переїзду до міста.

¹ Історія селянства Української РСР: У 2-х тт.— Т. 2.— К.—1967.—582; Петренко В. С. Село на шляхах піднесення. Зміни в складі, умовах праці і житті колгоспного селянства Української РСР (1951—1969 рр.).— К.—1970.— С. 348; Талан Е. П. Колгоспи Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1951—1958 рр.)— К.—1966.— С. 160 та ін.

² Історія селянства Української РСР.— Т. 2.— С. 358.

³ Народне господарство Української РСР в 1959 р.: Стат. щорічник.— К., 1960.— С. 492.

⁴ Центр. держ. архів громадських організацій України, ф. 1, оп. 31, спр. 217, арк. 8. (Далі — ЦДАГО України).

⁵ Там же, спр. 272, арк. 71.

- ⁶ Там же, спр. 709, арк. 31.
⁷ Правда.—1952.—5 октября.
⁸ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 24, спр. 406 арк. 79.
⁹ Народне господарство Української РСР в 1959 р.— С. 492.
¹⁰ Центр. держ. архів вищих органів державної влади і управління України, ф. 582, оп. 24, спр. 406, арк. 186, 96, 69, 150 (далі — ЦДАВО України).
¹¹ Радянська Україна.—1944.—23 жовтня.
¹² Там же.—1945.—16 травня.
¹³ Там же.—1945.—3 листопада.
¹⁴ Там же.—1945.—2 листопада.
¹⁵ Там же.
¹⁶⁻¹⁷ Данилов В. Октябрь и аграрная политика партии // Коммунист.—1987.— № 16.— С. 37.
¹⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 1440, арк. 2.
¹⁹ Там же, ф. 1, оп. 30, спр. 1232, арк. 41.
²⁰ Там же, спр. 1657, арк. 17.
²¹ Там же, спр. 1332, арк. 41.
²² Правда.—1951.—20 апреля.
²³ История крестьянства СССР: В 5 т.— М., 1988.— Т. 4.— С. 41.
²⁴ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 24, спр. 406, арк. 60.
²⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 3883, арк. 20.
²⁶ Культурне будівництво Української РСР: В 2 т.— К., 1959.— Т. 1.— С. 209.
²⁷ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 24, спр. 406, арк. 60.
²⁸ Культурне будівництво Української РСР... — С. 295.
²⁹ ЦДАВО України, ф. 4960, оп. 1, спр. 970, арк. 23.
³⁰ Радянська Україна.—1952.—6 липня.
³¹ ЦДАВО України, ф. 4960, оп. 1, спр. 1106, арк. 226.
³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 583, арк. 73.
³³ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 24, спр. 406, арк. 136.
³⁴ Соціалістична Харківщина.—1954.—20 серпня.
³⁵ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 24, спр. 406, арк. 11.
³⁶⁻³⁷ Там же, ф. 296, оп. 8, спр. 14, арк. 41, спр. 533, арк. 2.
³⁸ Там же, спр. 816, арк. 1.
³⁹ Там же, ф. 296, оп. 8, спр. 14, арк. 41.
⁴⁰ ЦДАГО України ф. 1, оп. 30, спр. 3434, арк. 70.
⁴¹ Радянська Україна.—1953.—26 грудня.
⁴²⁻⁴³ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 816, арк. 15.
⁴⁴ Правда України.—1953.—15 листопада.
⁴⁵ ЦДАВО України, ф. 296, оп. 8, спр. 252, арк. 2.
⁴⁶ Там же, спр. 253, арк. 2.
⁴⁷ Там же, спр. 1366, арк. 2.
⁴⁸ Там же, арк. 3.
⁴⁹ Там же, арк. 5.
⁵⁰ Там же, спр. 252, арк. 2.
⁵¹ Там же, ф. 582, оп. 4, спр. 429, арк. 6.
⁵² Там же, спр. 494, арк. 99.
⁵³ Хмельницький облдержархів, ф. Р-259, оп. 4, спр. 163, арк. 110.
⁵⁴ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 24, спр. 506, арк. 11.
⁵⁵ Там же, оп. 11, спр. 209, арк. 13.
⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 30, спр. 1710, арк. 25.
⁵⁷ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 11, спр. 188, арк. 28.
⁵⁸ Там же, ф. 342, оп. 15, спр. 385, арк. 14.
⁵⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1124, арк. 63.
⁶⁰ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 11, спр. 380, арк. 2, 10.
⁶¹ Там же, арк. 20.
⁶² Там же, спр. 494, арк. 21.
⁶³ Там же, спр. 380, арк. 10.
⁶⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 1124, арк. 64.
⁶⁵ Там же, арк. 56.
⁶⁶ Там же, спр. 583, арк. 155.
⁶⁷ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 11, спр. 90, арк. 3.
⁶⁸ Там же, арк. 12.
⁶⁹ Мікулинець С. М. З історії охорони здоров'я в Закарпатській області // Матеріали до історії розвитку охорони здоров'я на Україні.— К., 1957.— С. 379.
⁷⁰ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 11, спр. 1587, арк. 40.
⁷¹ Там же, спр. 421, арк. 60.
⁷² Там же, спр. 421, арк. 58.
⁷³ Там же, ф. 342, оп. 15, спр. 3849, арк. 24.
⁷⁴ Там же, ф. 582, оп. 11, спр. 421, арк. 74.
⁷⁵ Там же, спр. 270, арк. 5.
⁷⁶ Там же, арк. 147.
⁷⁷ Там же, спр. 188, арк. 4.
⁷⁸ Там же, ф. 342, оп. 15, спр. 3855, арк. 50.

- ⁷⁹ Там же, ф. 582, оп. 24, спр. 323, арк. 20.
⁸⁰ Там же, арк. 71.
⁸¹ Колгоспне село, 1957, 6 квіт.
⁸² История крестьянства СССР.— М., 1988.— Т. 4.— С. 195.
⁸³ ЦДАВО України, ф. 582, оп. 10, спр. 608, арк. 44.
⁸⁴ Там же, арк. 92.
⁸⁵ Радянська Україна.—1952.—21 березня.
⁸⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 756, арк. 50.
⁸⁷ Вінницька правда, 1957, 24 липня.
⁸⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 31, спр. 756, арк. 54.
⁸⁹ Вінницька правда.—1957.—8 липня.
⁹⁰ Колгоспне село.—1955.—19 серпня.
⁹¹ Молодь України.—1953.—23 грудня.

Н. П. Калениченко (Київ), Ж. Д. Ільченко (Київ)

Роль земств у впровадженні навчання рідною мовою в народній школі України (кінець XIX — початок XX ст.)

Перші земства в Україні з'явилися у 1865 р. в Харківській, Полтавській та Херсонській, а в 1866 р.— у Катеринославській, Одеській, Чернігівській та інших губерніях. Слід відзначити, що хоч вони й були виборними органами, однак їх діяльність контролювалася губернатором та міністром внутрішніх справ. Царський уряд ставився до земств з великою підозрою, оскільки до них потрапляли й демократичні елементи та різночинна інтелігенція.

Згідно із затвердженим положенням земствам доручалося виконання суто господарських функцій у галузі народної освіти, при цьому видатки на неї було віднесено до «необов'язкових»¹. Щодо навчально-виховної роботи в початкових школах, то їм було заборонено втручатися у ці питання.

Шкільну справу земствам довелося розпочинати в дуже складних умовах не лише тому, що кошти на народну освіту стали «необов'язковими», а й тому, що народні школи * перебували у великому занепаді — не вистачало приміщень, учителів, підручників. Крім того, маючи бажання взятися за створення початкових шкіл, не всі земства могли виконувати цю благородну місію. Були й такі випадки, коли асигновані ними кошти на будівництво шкільних приміщень не використовувалися, як це трапилося у 1867 р. в Кременчуцькому повіті Полтавської губернії². І все ж протягом першого десятиліття існування земств кількість земських початкових шкіл в Україні значно зросла³.

Однак навчання в цих школах проводилося лише російською мовою. Проти цього виступали і земства, і передові суспільні діячі в Україні. Навіть в офіційних державних документах, у підготовці яких брали участь не лише царські чиновники, а й прогресивна громадськість, ці питання діставали своє відображення. Так, у «Зауваженнях на проект статуту загальноосвітніх учбових закладів і на проект загального плану влаштування народних училищ» (1862 р.) йшлося про те, що треба «ввести викладання в народній школі для малоросійського населення на малоросійській мові»⁴⁻⁵.

Однак у 1863 р. міністр внутрішніх справ Валуєв, як відомо, заборонив друкувати книжки українською мовою, оскільки, мовляв, такої «не было, нет и быть не может», а з 1876 р., після Емського указу, не дозволялося навіть ввозити в Росію книжки і брошури, що видавалися за кордоном «на малорусском наречии». Ці укази по суті були спрямовані на заборону української мови. В Україні не залишилося